International Journal of Sanskrit Research 2024; 10(4): 136-140

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2024; 10(4): 136-140
© 2024 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 05-04-2024
Accepted: 04-05-2024

Mayuri Raja Rajeswari Panda
Research Scholar (J.R.F Qualified), Department of Sanskrit, Working as guest faculty at Kalahandi University, Odisha, India

Corresponding Author:
Mayuri Raja Rajeswari Panda
Research Scholar (J.R.F Qualified), Department of Sanskrit, Working as guest faculty at Kalahandi University, Odisha, India

उपमाअलंकारस्य महत्तवम्।

Mayuri Raja Rajeswari Panda

प्रस्तावना

सासारिक व्यापारे किमिति पुरुषश्च इव साहित्य वाणी (भाषा) अर्थ (भाव) उभये निर्घष्ट रुपे संश्लिष्ट।

कवेः रचना कामिनी कविता रुपेण आख्या करोति। इद वर्णना प्रसिद्धि साहित्यक्षेत्रे अथवा वास्तवक्षेत्रे अत्यन्त घनिष्ट संम्वन्ध उपलव्धं करोति। पुरुष अथवा कामिन्या शरीरमस्ति ततः काव्यस्य अथवा कविताया मध्ये शरीरं अस्ति। तद् शब्दार्थ प अवति। पुरुषस्य वा कामिन्यां अत्मा अस्ति। तद् प्रकारेण शब्दार्थ रुप काव्यपुरुषस्य कामिनीकवित्यात्मा रसः अस्ति। पुरपुषस्य वा कामिन्या नयन, नासा मुख प्रभृति अस्तितात प्रकारे काव्ये उपयुक्त शब्द सजोजना अस्ति। पुरुषस्य वा कामिन्यां शेयं वीर्य, दया क्षमा प्रभूतय गुणय विद्यमान कुर्वन्ति। तद् प्रकारे काव्यस्य माधुर्य, औज, प्रास्द प्रभूत्य गुण अस्ति। पुरुषस्य वा क्मिन्या कञ्जत्व काणत्व प्रमृति दोष अस्ति। तद् काव्यस्यश्रुतिकटुत्व, ऋमरग पुनरुक्ति आदि दोषा सन्ति।

पुरुषस्य वा कामिन्या शरीरे ककण, कुण्डल, हार, केपुर इत्यादय अलकार शरीरस्य शोभावर्धन निमित्व व्यवङ्गत भवति। तद् प्रकारे काव्यस्य शोभावर्धन निमित उपमा अनुप्रासादि अलकाराणा खचितमस्ति। अंगठनायात् सौन्धर्य भवति। तत काव्वयस्य उपयुक्त पदसयोजनादि सौन्धर्य भवति।"

शब्द सजोजनाय उतम सौन्धर्यस्य वर्धन निमन्ते अलकारादि साजसज्जा सन्तिाअत अलंकारः शोभावर्धनास्य साधक परन्तु सौन्धर्य सृष्टि साधक नास्ति। अलकार सौन्धर्यस्य जनकः नास्ति । परन्तु सौन्धर्यस्य वर्धनमस्ति। अत वास्तव जगते अलंकारस्य नित्यान्त आवश्यक नास्ति। तत् प्रकारे काव्ये अलकार विना काव्यस्य वृद्धि न भवति पुन हानि अपि न भवति ।

काव्यस्य चमत्काराय रस अलंकार श्च मध्ये केचन एकतत्वस्य आवश्यकता वर्तते । परन्तु अलकारस्य सजोजनाये रसस्य उत्कृष्टता प्रतिपादयति। अत साहित्य शास्त्रे अलकारस्य महत्वपूर्ण भूमिका अस्ति।

अलकारस्य लक्षण स्वरुपं वा

काव्य सौन्धर्यस्य उत्कर्षता यत् प्रकारे भवति तत् प्रकारे अलकार कथ्यते। अलकारस्य वाख्या विश्लेषणमस्ति । अलंकारस्य व्यत्पते अल करोति इति अलकार। अर्थात् यद अलंकृत करोति तत् अलकार। अलंकार रसस्य पोषक भवति। अलकारस्य लक्षण बिषये विश्वनाथ कविराजस्य मत :-

शब्दार्थयोरस्थिश ये धर्मा शोभाति शायिनः ।
रसादिनुपकृवन्तौ अलंकारास्ते अगदादिवत् ।।

अर्थात् शब्दार्थस्य यत धर्मः अस्तिर सौन्धर्यवर्धक रसाभावस्य उपकारक तद अलकारमस्तिा यद् प्रकारे अस्मिन् ससारे ककण, कुण्डल, हार, प्रभुतय अलंकार रुपेण व्यवङ्गतं भवति।

अलकारस्य विभाजनम्

अलकार विना काव्यस्य अथवा साहित्यस्य शोभा न भवति। अलंकार सौन्धर्य जनक नास्ति। परन्तु सौन्धर्य वर्धक अस्ति। अतः अलकारस्य प्रयोगे रसादि उत्कृष्ट रुपेण प्रतिपादयति। कस्मिन रुपेण कस्मिन् अलकारस्य प्रयोग भवति तद् स्पष्ट रुपेण विश्वनाथ कविराज तस्य पुस्तक साहित्य दर्पणे प्रतिपादयति। सः अलकारस्य विभाजन अभि करोति । अलकार त्रिविधमस्ति । यथा-शब्गालकार, अर्यालकार, उभयालकार श्च ।

कः) शब्दालंकार

शब्दालकारः शब्दविशेषणाय निजस्व चमत्कारितं प्रकटं करोति ।

ख) अर्थालंकार

यद् अलंकारे अर्थस्य प्राधान्यं अस्ति तद् अर्थालंकार कथ्यते। अर्थालंकारे शब्दस्य परिवर्तने अर्थस्य अन्तरं न भवति । यथा-उपमा, रुपक, उत्प्रेक्षा, व्यतिरेक इत्यादयः।

ग) उभयालंकार

यद् अलंकार शब्दार्थस्य आश्रय कृत्वा काव्य चमत्कृतं भवति तद् उभयालंकारः कथ्यते। पुनरुक्त पदाभ्यास इत्यादि।

उपमालंकार

लक्षणं साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्य उपमा द्वयोः।
अन्वय-वाक्यक द्वयोः अवैधर्म्यं वाच्यं साम्यं उपमा।

भावार्थः एकस्मिन् एव वाक्ये द्वयोउपमानोपमेययेथे अवैधर्म्यं वाच्यं साम्यं उपमा इति कथ्यते। उदाहरणं-चन्द्र इवमुखमतीवसुन्दरम्।

उपमेयः उपमीयते इति उपमेयः । अर्थात् यस्य तुलना क्रीयते। अयं तु विषये, प्रकृतं, प्रकृष्टं, प्राकराणदि शदैरपि व्यवह्रियते। यत् उदाहरणेस्मन् चन्द्र इव मुखम् अतीव सुन्दरम्। इत्यः मुखस्य सैन्धर्य वर्णना करोति । मुखं तुलना भवति। अतः मुख अपमेय अस्ति।

उपमानः उपमीयते अनेन इति उपमानम्। अर्थात् येन सह तुलना क्रियते। यथा ईदमुदाहरणे चन्द्रस्यतुलना क्रियते। इदं तु बिषये, अप्रकृतं, अप्रस्तुतं, अप्राकरणिकादि नामशिरपि प्रयुज्यते।

साधारणधर्म-उपमानोउपमेयोः परस्परसादृश्यशुता धर्मः गुणरुपः क्रियारुपश्च । यथा- सुन्दरत्पादि, गुणः, गमन, कथमादि-क्रियाश्च । सादृश्यवाचक शब्दः- इव, यथा, तत्, तुल्य, सहस, समान, सकाश, नीकाश, प्रभुतयः सादृश्य वाचक शब्दाः सन्ति।

चन्द्र इव मुखम् अतीव सुन्दरम् उदाहरणे मुख उपमेय, चन्द्र उपमान, सुन्दरत्व साधारण धर्म, इव इति उपमावाच्य पदम्। उपमालरकारे एषा चतुर्णा पूर्णरुपेण अथवा आशिक रुपेण वर्णना दृश्यते। पुनश्च लक्षणे उपमेय उपमान साधारण धर्म, सादृश्यवाच पद व्यतीत अवैधमय, वाच्य, वाकैक्य द्वयो इत्यादय सन्ति । "

अवैधम्य-इत्यस्य अर्थ वैधम्यरहित। वैधम्य असमानत अर्थात् उपमेय किम्वा उपमेय मध्ये असमान सादृश्य भवति। यत् सादृश्य नास्ति तर्हि उपमालकार न भविष्यति। उदाहरण-अकलक तस्या नन कलंकी विधुर्पथा। अर्थात् इत्यस्मिन् वाक्ये कलकहीन मुख एव कलकहीन मुखस्य सादृश्यता करोति इति। परन्तु

सादृश्य वैधम्य युक्तमस्तिाअत इत्यस्मिन् उपमालंकार न भविष्यति । वाच्यम्-वाच्यम् (वच् कर्मणि स्यात्) अर्थात्योग्य वा कथनीय। अस्य साम्य विशेषण। उपमालकारे इदमलकारस्य विभाजनमस्ति । चन्द्र इव मुख सुन्दरम्। इदं उदाहरणे सुन्दरत्व सादृश्य अस्ति। इदं शब्द रुपक, दीपक अलंकारे अपि प्रयोगमस्ति । अस्मिन् चन्द्र इव मुख मध्ये सादृश्यता उल्लेखमस्ति। परन्तु रुपक, दीपक अलंकारे सादृश्यता न भवति ।

वाक्यैक्य-वाक्यक्य ऐक्यै अर्थात् एकत्वे सति अर्थात् एकस्मिन् वाक्ये उपमेयः उपमान मध्ये सादृश्य अस्ति तर्हि उपमालंकार भविष्यति। द्वयो वाक्यो अर्थात् उपमेयोपमा अलंकार भवति। अतः उपमेयोपमा अलंकारात् उपमा अलंकार स्पस्प कर्तु लक्षणे वाक्यैक्य शब्दस्य प्रयोगमस्ति।द्वयोः द्वयो अर्थात् द्वे। द्वो वस्तो अर्थात् उपमायः उपमानः । उपमालंकारे उपमेय उपमान द्वि पृथक वस्तु स्तः ।

उपमालंकारस्य विभाजनम्

क) पूर्णोपमा-लक्षणं-सा पूर्णा यदि सामान्य धर्म औपम्यवाची च।

उपमेयचोपमानं भवेत् वाच्यम्।।"यस्य उपमालंकारे उपमेयः उपमानः साधारण धर्म तथा औपम्यवाटी शब्द सठिक् रुपेण प्रतिपादयति तद् पूर्णोपमा अलंकार भविष्यति ।

उदाहरणं-मुर्ख चन्द्र इव भाति।

अस्यै मुखः उपमेय, चन्द्र उपमान, रवि औपमेय वाचक शब्द, आभाति साधारण धर्म। अस्मिन् अलंकारस्य सर्व उपादानं सन्ति । अतः एतद् पूणोपमा। पुनश्च पूर्णोपमा द्वे भागे स्तः। यथा-श्रोती पूर्णोपमा, आर्थो पूर्णोपमा।

श्रोती पूर्णोपमा

लक्षण-"श्रोती यथाववाशब्द इवार्थ वा वितिर्यति।"

यथा. इव, वा प्रभृति शब्दउपमानार्थे पर प्रयुक्त भवति तथा समान प्रभृति पद पर विधान समान भवति। पुनश्च श्रुत्वा उपमेयो उपमानस्य सादृश्य गत सवन्ध भवति तस्मिन् अलंकार पूर्णोपमा अस्ति।

उदाहरण-

" सैरभसम्भारुहवम्मुखस्य कुम्भाविव स्ततै पीनै।
हृदय मदयति वदन तवशरदिन्दु यथा वाले।।"

आर्थी पुर्णोपमा

कक्षण- आर्थी तुल्यसमानायास्थुल्यार्थी यत्र वा वति।"
तुल्यादि वाचक शब्द यत्र विद्यते तत्र आर्थो पूर्णोपमा भवति ।

उदाहरण- " मधुर सुधावधर पल्लवतुल्योटतिपेलव पाणि । चकिमृगलोचनाभ्या सदृशीचपले च लोचने तसेया।।"
मधुरः सुधावधार इत्यत्र अधर उपमेय सुधा उपमानम्, मधुरत्व साधारण धर्म, वत् उपमावालक शब्द । पल्लवतुल्यो अलिपेलवः पाणि इत्यत्र पाणिः उपमेय पल्लवम् उपमानम्। पेलवत्व साधारण धर्म, तुल्यशब्द उपमावाचक शब्द । चकितमृगा लोचनाभ्यां सदृशी चपले लोचने तस्या इति वाक्ये लोचनद्वय उपमोय, चकित मृग लोचन युगल उपमानम् चपलत्व साधारण धर्मः सदृक्-शब्दस्तु उपमावाचक । अत्र पूर्णोपमा।

ख) लुप्तोपमा

"लुप्तासामान्यधर्मादेरकस्या यदि वा द्वयोः ।
लक्षण- त्रयाणां वानुपादेनश्रत्यर्थी सापि पूर्ववत् ।।"

अर्थात् यस्मिन् अलकारे चतुः उपादानात् उपमान, (उपमेयः साधारण धर्म, औपस्यवाचक शब्दः) एक वा एकादिकस्य लुप्त भवति तस्य लुतोपमा अलंकार भविष्यति ।

लुप्तोपमा श्रोती आर्थी भेदेन द्विविध।

ग) धर्मलुप्ता उपमा- लक्षण- "पुर्पवन्दर्मलोपे सा विना श्रोती तु तद्धित।" यस्मिन् लुप्तोपमालकारे साधारण

धर्मस्य लुप्त भवति। तस्मिन् अलंकार धर्मलुतोपमा कथ्यते।उदाहरण- "मुखमिन्दुर्यथा पाणि पल्लवेन सम प्रिये। पाचः सुधा इवाष्टषो विम्वतुल्यमनोटरमवत्।।" मुखमिन्दुर्यथा इत्यत्र साधारण धर्म लोपेन धर्मलुप्तोपमा। मुखः उपमेय, इन्दु उपमानम्, यथा शब्द उपमावाचक। साधारण धर्म लुप्तः। पाणिपल्लवेन सम इत्यत्र पाणि उपमेयः, पल्लवम् उपमानम्, इव शब्दः उपमावाचकः । मधुरस्य रुप सामान्यधर्मस्त लुप्त । औष्ठस्ते विम्वलुल्य इत्यत्र ओष्ठ उपमेय, विम्वम्- उपमानम्, तुल्य शब्दः उपमावाचकः । रक्तिमत्वरुपः साधारण धर्म लुप्तः। मनः अश्मवत् इत्यत्र मनः उपमेय, अस्म उपमानम्, वत्-पउपमावाचक । कठिनत्वरुपः साधारणधर्मस्तु लुप्तः । अत्र धर्म लुप्तोपमा।

घ) वाचक लुप्तोपमा

उदाहरणं- वदनं मृगशवाक्षयाः सुधाकर-मनोहरम्।"

इति उदाहरणे वदनम् उपमेय, सुधाकर उपमानम्, धारण धर्मस्तु मनोहरत्वं। परन्तु सुधाकर मनोहरम् इति पर्दे उपमा वाचकस्य इव पदस्य सुप्तत्वात् (सुधाकर इव मनोहरम्) अत्र वाचक लुप्तोपमा।

ङ) त्रि लुमपमा

उदाहरण- राजते मृगलोतना।"

राजते मृगलोचना इति वाक्ये मृगस्य लोचन इव चंचले यस्याः इति समासः। अतः मृगलोचना पदे कथित नायिकायाः लोचनम् उपमेयः, मृगस्य लोचनं उपमानम् इव षब्दः उपमावाचक साधारण धर्मस्तु चंचलत्वम्। उपमावाचकस्य साधारणधर्मस्य उपमानस्य च लोपात् अत्र त्रिलुप्तोपमा।

च) धर्मोपमेय लुप्सोपमा-

उदाहरणं यशस्ति प्रसरति भवतः ।
क्षिरोदयति सागराः सर्वे ।।

यशस्ति प्रसरति भवन्तः क्षीरोदयन् सागरा सर्वे इति वाक्ये क्षीरोद उपमानम्, क्षीरोदमिव अत्मानम् आचरन्ति, इति क्षीरोदयन्ति शब्द निष्पते। अत उपमेयभूता आत्मा, शुक्लत्वरुप साधारण धर्म । उभयो लोपात् अत्र धर्मोपमेय लुप्तोपमा।

उपमालकारस्य अन्यान्य भेदा

क) एकदेशवत्तिनी उपमा

लक्षण- एकदेशविवत्तिम्पुपमा वाच्यत्वमम्पते।
भवति। यद् साम्य वाच्य अथवा व्यग रुपेण दृश्यति तद् अकदेशवतिनी उपमा अलंकार
भवेतां यत्र सामास्य।।"
उदाहरण-नेत्रैरिवोन्पलैः पद्ममुखैरिव सर श्रिय पदे पदे विभन्ति स्व चक्रवाकै स्थनैरिव।"

इत्यत्र न्त्र उत्पन्न व मुख, पयम् च स्थन चक्रवाक श्ध साद्दश्य वाच्य रुपेण अस्ति। परन्तु सरोवरस्य सुषमा रमणी श्च साम्य। साद्दस्य व्यंगरुपेण प्रतिपादयति। अत एकदेशवत्तिनी उपमा अलकार।

ख) रसनोपमा- लक्षण कथिता रसनोपमा।

यर्योर्ध्वमुपमेयस्य यदि स्यादुपमानता।"
यद उपमायाम् उपमेय उत्तरोत्तर उपमानरुपेण वर्ण्यते तत्र रसनोपमा।
उदाहरण- चन्द्रयते शूक्लापारुपि हंस हसायते चारुगतेन कान्ता।
कान्तायते स्पर्श सुरपेन वारिवारीयते स्तच्डतया विहाय ।।"

असमिन उदाहरणे उपमेयभूता हस, उपमानभूता तन्द्ररुपेण वर्तते। स हसस्तु पश्चात् उपमेयभूता कान्ताय उपमानरुपेण कथ्यते। पश्चात् कान्ता तु उपमेयभूत जलस्य उपमान रुपेण निगदिता। पुन जलं तु उपमेयभूता नभस्य उपमान रुपेण वर्णितम्। अत रसनोपमालकार ।

ग) मालोपमा

लक्षण-मालोपमा यदेकस्योपमान वहु दृश्यते।"

यह उपमानस्य एकस्य वहुपमानना वर्ण्यते तत् मालोपमालकार भवति।

उदाहरण - वारिजनेन शरशी शशिमेव निशीथिनी ।
यैवनेनेव वनिता नयने श्रीमनोहरि ।।"

इत्यादिकवाक्ये श्रीः उपमेयः । तस्याः उपमेयस्य सारसी-निशीथिनी, वनिता रुपाणि उपमानादि वहुनि वर्णितानि । अतः मालोपमा। अत्र साधारण धर्तु मनोहरत्वम्।

सन्दर्भ सूची

1. साहित्य दर्पण अनुवाद पण्डितनारायणमहापात्र ओड़िया साहित्य एकमी संस्कृत भवन् वापुजी नगर भुवनेश्वर च. स 1984 ।
2. नाट्यशास्त्र - मनोमहोन घोस म.ए. पिएच.डि । एषीआतिक सोषाईत ओफ् वेड्ङ्गल 1951 1
3. बिश्वनाथाकृत साहित्यदर्पण पण्डित नारायण महापात्र ओडिआ साहित्य एकाडेमी, संस्कृतिभबन भुबनेश्वर - ७५१०९४
4. बिश्वनाथाकृत साहित्य दर्पणः हरेकृष्ण मेहेर, पीताम्बर मिश्र बिद्यापुरी बालुबजार, कटक-७५३००२, प्रथम संस्करण-सेप्टेम्बर,- १९९५
5. लेखक - पण्डित नारायण मिश्र नारायण प्रसाद दासङ निर्मल सुन्दर
6. संस्कृतवाङ्मयान्त: प्रवेशिका
[A Gate-way to Sanskrit Literature]
ग्रन्थकर्ता डॉ. सोमनाथदाश :।
7. सिद्धान्तकौमुदी, अनुवादः, श्रुतबोधः तथा अमरकोषः।Niranjan Patiand and Minati Rani Pati.
8. काव्यप्रकाशः |Kavyaprakash ITEM CODE: BAD218
Publisher: chaukhamba surbharati prakashan
Author: acharya vishweshwar
Edition: 2023.
9. Dhvanyaloka by Chokhamba Sanskrit Series Office Baneras.
10. अलंकार सूत्रं | Alankar Sutra
Book Author: के० साम्बशिव शास्त्री - K. Sambashiv Shastri.